

Павле ИВИЋ, Београд

ОСВРТ НА ЛИНГВИСТИЧКЕ МЕТОДЕ ДОСАДАШЊИХ ПРОУЧАВАЊА ЦРНОГОРСКИХ НАРОДНИХ ГОВОРА¹

Приступајући теми о проучавању црногорских народних говора, потребно је подсетити на неколико општијих, делимично узрочно повезаних чињеница, и то зато што оне у свом збиру сачињавају оквир у који се сви остали подаци природно уклапају.

1. Од свих штокавских говора они у Црној Гори су најјаче издиференцирани. Другим речима, нигде другде нема толико унутрашњих разлика на простору одговарајуће величине. Ако као мерило узмемо број становника, тај се однос још изразитије истиче. Разноликост и богатство језичких појава чине црногорске говоре посебно привлачним за науку.

2. Од свих штокавских говора они у Црној Гори су сразмерно најбоље описани. То значи пре свега да је земљиште ове републике „гушће насељено“ дијалектолошким монографијама него иједан други део територије штокавског наречја.

3. Ниједна друга област у Југославији није дала толико активних и заслужних дијалектолога у сразмери према популацији.

4. Црногорским говорима је посвећено веома много пажње у првом знатнијем дијалектолошком прилогу са подручја српско-хрватског језика (Вук Караџић 1836)², а и у првој великој студији о штокавским говорима (Милан Решетар 1900).

¹ Ограниченост времена приморава ме да у овом излагању останем на тлу класичне дијалектологије. Стога ће изостати осврти на ономастичка истраживања и на радове који, непосредно или имплицитно, обавештавају о историјској дијалектологији.

² Чињеница да се у истом тому објављује драгоцену библиографију Драга Ђулића ослобађа ме потребе да уз помене о литератури наводим пуне библиографске податке.

Додуше, уз ове констатације треба додати и понеку ограду.

Тврђење о највећој густини дијалекатске диференцијације не односи се у истој мери на цело земљиште Црне Горе. То је земљиште, као што се добро зна, подељено на две подједнако простране дијалекатске зоне: северозападну, која припада источнохерцеговачком дијалекту, и југоисточну, где се говори зетско-ловћенским (или зетско-горњополимским)³ дијалектом. Само у овој другој зони диференцијација је врло интензивна, док је у првој сасвим умерена. Наравно, укупној диференцијацији на тлу Црне Горе битно доприносе и крупне разлике између поменутих двају дијалеката. Стога је дијалекатска неуједначеност у Црној Гори у просеку ипак много већа него другде. Разуме се да нам ове околности одузимају право да црногорске говоре сматрамо дијалектолошким јединицом.

Уз констатације под 2 и 3 мора се истаћи да нису сви значајнији радови о црногорским говорима потекли из пера аутора Црногораца. Већ смо истакли заслуге Караџића и Решетара; њима треба додати, поред осталих, и Димитрија Милаковића, Пала Ровинског, Бранка Милетића, Ивана Поповића и Пера Јакобсена. У ствари, тежиште рада на том пољу нашло се на ауторима из Црне Горе тек са појавом међуратне генерације лингвиста из Белићеве школе. Од 1927. наовамо траје златни век проучавања црногорских говора. Занимљиво је да су се досад скоро сви знатнији језички стручњаци из Црне Горе огледали и на дијалектолошким истраживањима. Неки су од њих испитивали и говоре у другим крајевима: Гојко Ружичић у западној и средишњој Босни, Михаило Стевановић у Метохији, Данило Барјактаревић у источном Санџаку и по косовско-метохијским пределима, а Драгољуб Петровић у западној Босни, Банији и Кордуну.⁴ Тиме је на неки начин враћен дуг из прве фазе испитивања говора у Црној Гори.

Потребно је забележити и чињеницу да су дијалектолози Црногорци своје радове по правилу стварали живећи и радећи

³ Сви досад предложени називи за тај дијалекат имају осетних недостатака. Потребан је двочлани назив који би одговарао типичним називима јединица истог ранга (косовско-ресавски, шумадијско-војвођански, па и источнохерцеговачки и млађи икавски). То чини неподесним назив „зетски“, којем смета и колизија с називом говора у зетској равници код Скадарског језера („зетски говор“). Назив „зетско-сјенички“ морао је отпасти зато што се показало да Сјеница не лежи на подручју тог дијалекта. Географски су тачнији називи „зетско-јужносанџачки“ и „зетско-горњополимски“, али су они предуги. Друга саставница у њима и сама је сложена, тако да су они у ствари трочлани. Најзад, слабост термина „зетско-ловћенски“ је у томе што су Ловћен и Зета преблизу да би њихов помен могао сугерирати правилан утисак о распрострањености дијалекта, а и њихов редослед је супротан уобичајеном, који на прво место ставља југозападнији географски објекат, у складу са најтипичнијим смером миграција.

⁴ На жалост, остала је готово у целини необјављена грађа коју су Ружичић и Бошковић у међуратном периоду скупили у Македонији.

ван Црне Горе. Досад су једино Лука Вујовић и Драго Ђупић написали обимнија дела као становници Црне Горе.

На основу свега реченог логично је очекивати да се у методолошком погледу проучавања говора у Црној Гори не издвајају из опште слике дијалектолошке делатности на тлу српскохрватског језика. Осим тога очигледно је да се у прегледу као што је овај морају јасно разликовати две епохе: она пре 1927. и она која почиње том годином.

Није обиман задатак набројити резултате првих деведесет година истраживања. На почетку стоји, у овој области као и у толиким другим правцима рада, Вук Караџић, писац чувеног предговора *Српским народним пословицама* изданим на Цетињу 1836. Његов метод је био селективан, исто као и на другим дијалекатским подручјима. Он је регистровао оно што му је изгледало најзанимљивије. Његова су запажања проницљива и драгоцена, али не чине систем. Тако је он у вези с акцентом утврдио неколико значајних чињеница, у Црној Гори као и пре тога у Шумадији, али је — из разлога који нам нису сасвим јасни — упорно заобилазио питање новоштокавског преношења, чија изоглоса предваја говоре у Црној Гори, исто као и оне у Србији.

Године 1838. објавио је Херцеговац Димитрије Милаковић, Његошев секретар, по владиној заповести у „књигопечатњи Правитеља Црногорскога“, *Српску граматику састављену за црногорску младеж*. Ту се осим „општих“ граматичких правила, којима се даје првенство, наводе и „особита“ — у ствари особености говора у тадашњој Црној Гори. У књизи, уосталом, има осврта и на друге говоре (херцеговачки, сремски). Понеку опаску о одликама црногорских говора сместио је Милаковић и у Грлицу, часопис који је уређивао (и добрим делом испуњавао својим прилозима) на Цетињу 1835—1839.

Иза Караџића и Милаковића долази неколико аутора који су оставили белешке о једној појави или о неколико појава, махом у одређеном месном говору, у опсегу од једне до три-четири часописне странице: Лука Зоре 1879, Иван Броз 1893, Алексеј Александрович Шахматов 1898, Саво Вулетић 1903, 1904. Двојица од тих аутора заслужују посебан осврт. Један од њих је Броз, који је на интениозан начин довео у везу садашње стање полугласа у зетским говорима са појавама у неким текстовима из XVI века, показујући да су већ тада постојали одређени облици који су и сада обични. Други од двојице је Шахматов, не због неког значајног остварења већ због свог великог имена и зато што је његов прилог остао до данас заборављен, па је нама пало у део да га „откривамо“ после 85 година. У чланку *К историји ударених у славјанских језиках*, објављеном у књ. III/1 часописа *Известија* Одељења руског језика и књижевности Им-

ператорске академије наука, он на стр. 30—34 износи своје теренске записе говора Чева, Цуца и Његуша. Предмет пишевог интересовања је акцентуација, али управо у бележењу акцената он није најпоузданији.

Много трајнију вредност има чланак професора которске гимназије Тома Брајковића о перашком говору из 1893. Он је методолошки зависан од Будманијеве студије о дубровачком говору, на начин који помало подсећа на зависност књижевности бокелјских католика у XVII и XVIII веку од дубровачке литературе. Као и узор за којим је пошао, Брајковић износи мноштво добрих података, сажето и прегледно изложених. Будманијев рад има једну методску ману: он утврђује особености акценатског система дубровачког говора, али затим, наводећи примере, редовно даје ликове по књижевној акцентуацији који би били еквиваленти стварним дубровачким формама. Управо истим недостатком оптерећен је и Брајковићев посао.

Најзначајнија дела из прве епохе истраживања су две књиге Милана Решетара, *Акцентуација југозападних српскохрватских говора* из 1900. и *Штокавски дијалекат* из 1907, обе на немачком. Ове две студије до данас задржавају место у уском кругу темељних остварења српскохрватске дијалектологије. Обе су произашле из великог Решетаровог пројекта проучавања штокавских говора. Наравно, он није могао стићи у све крајеве где се говори штокавски, па се определио за одбир говорних зона и пунктова који су му изгледали посебно значајни. Тако је у књизи о акцентуацији обрадио стање у дубровачком, прчањском и озринићком говору, а искористио је тај повод за опсервације о штокавштини у целини. У литератури о штокавским говорима ово је прво дело у којем су, бар у начелу, описане акцентуацијске прилике у свакој врсти променљивих речи и у свакој граматичкој категорији. Каснији радови других научника понекад су премашали Решетаров пионирски посао у погледу потпуности, нарочито у погледу обухвата лексичке грађе, али у погледу адекватности и чистоте методског поступка неки нису ни досегли белег који је поставио Решетар. Ипак, у једном погледу решење које је он применио није подесно: третирање именица мушког и средњег рода као једне велике категорије може бити оправдано са гледишта деклинационих наставака, али управо у акцентуацији именице тих двају родова понашају се битно различито. Књига о штокавском наречју бави се језичким појавама ван акценатског домена; од ова два Решетарова дела почиње честа пракса да се акцентуација и „остале“ појаве излажу у две посебне монографије. Нема теоријских разлога који би изискивали тај поступак, али нема ни таквих који би одлучно говорили против њега. Прави мотиви леже у области техничких околности. Искрпна студија о неком говору обухвата по правилу више стотина страна и обично није једноставно наћи од једном средства за штампање таквог рада, нити су свеске пе-

риодичних публикација увек довољно обимне да би се у њих могла сместити толика монографија. У таквим случајевима опис акцентуације је онај део садржине који се најлакше може издвојити као посебна целина. Догађа се, уосталом, и то да аутор, руковођен неком својом предиспозицијом или притиснут ограничењима своје животне ситуације, напише само једну од двеју студија, или напише другу много касније. Због свега тога начин који је инаугурисао Решетар олакшава обављање истраживачке и публикационе делатности у нашој дијалектологији. Додајмо и то да је све ово у знатној мери специфичност наше, српскохрватске ситуације: у Европи има мало језика у којима би акцентолошка проблематика играла тако важну улогу у дијалектолошкој науци. Интересантно је, уосталом, да на подручју словеначког језика, где би то такође било оправдано, практично нема радова на тему „Акценти у говору X“. Најзад, треба напоменути да Решетар није први научник који је детаљно приказивао акцентуацију у неком српскохрватском говору. Још 1883—1885. Даворин Неманић је објавио детаљан рад те врсте о неким северозападночкавским говорима, са врло много грађе. Међутим, та студија далеко заостаје за Решетаровим остварењем. Док је Решетар своје примере увек прецизно лоцирао, а у бележењу акцената готово увек показивао изврстан слух, Неманић је помешано износио материјал из говорâ са различитим акценатским системима, и при том није чуо разлику између двају дугих акцената у оним говорима где она постоји. И уопште, његов огроман труд уродио је механичким нагомилавањем обимне грађе, док је Решетар био мајстор осмишљавања податка. Са кајкавског подручја располажемо Рожићевом монографијом о пригорском говору из 1893—1894, где су поред осталог изнесене акценатске парадигме са готово излишном опширношћу и са другим списковима лексема чија акцентуација одговара датом обрасцу. Та богата грађа је по правилу поуздано забележена; смета јој највише то што аутор разликује два кратка акцената у говору где такве дистинкције у ствари нема. Наравно, Решетарово дело слободно је од таквих произвољности.

Решетарова књига *Der štokavische Dialekt* одликује се од књиге о акцентуацији обухватом много већег броја месних говора, али и дифузнијом сликом која се добива о тим говорима. Описујући акцентуацију, Решетар је настојао да утврди систем у сваком од три описивана пункта, док је у другој књизи износио све што је доспело у његову теренску бележницу приликом рада у многим пределима. Отуда је та књига збирка веома корисних обавештења о разноврсним говорима, али у њој нема целовитијег приказа ниједног од њих. И она, као и Вукови дијалектолошки прилози у своје време, има у неку руку извиђачки карактер. Ту ћемо наћи репертоар проблематике и прву скицу постојећих односа. Грађа из Црне Горе и овде је заступљена у знатном обиму, али остаје ипак далеко испод половине

укупне масе података, док у књизи о акцентуацији та грађа у начелу представља две трећине обухваћеног материјала.

Трудољубиви посао Павла Ровинског, који је своја запажања о језику на око двеста страница текста укључио у свој географски и етнографски опис Црне Горе (1905), остао је у сфери аматеризма. Аутор није успео да потпуно савлада језик и није га бележио беспрекорно, а није располагао ни лингвистичким образовањем. Отуда свакоме ко жели да употреби његову грађу остаје задатак да из мора података издваја оно што је тачно забележено и што може да буде подстицајно за даља истраживања.

Изнесени преглед сведочи о извесној спорадичности дијалектолошких радова у првој епоси. Они су разнородни по формату, садржини и вредности и потичу из разних средина, понајмање из саме Црне Горе у њеним тадашњим границама (ту би спадала само два чланчића Сава Вулетића). Ако се изузму прилози Караџића и Решетара, надахнути тежњом да се осветли целина штокавског дијалекатског простора, све остало даје утисак случајног збира хетерогених доприноса.

Сасвим је друкчије стање у раздобљу које почиње године 1927, откако су пристигле прве генерације језичких стручњака из Црне Горе, ученика Александра Белића. Њихови су се радови на срећан начин уклопили у Белићеву концепцију подрбног изучавања српскохрватских, и посебно штокавских дијалеката. У остваривању те концепције Белић је, може се рећи, имао највише успеха баш на црногорском подручју.

Бројне монографије произашле из Белићеве Школе и из пера ученика његових некадашњих ученика могу се поделити на две велике скупине: оне о акцентуацији и оне о осталим особинама описиваних говора. За разлику од раније фазе испитивања, обележене готово искључивим интересовањем за зетско-ловћенске говоре, сада су се у средишту пажње подједнако нашао оба главна дијалекта Црне Горе.

Из области источнохерцеговачког дијалекта имамо акцентолошке монографије Гојка Ружићића о пљеваљском говору, Јована Вуковића о пивском и дробњачком и Милије Станића о ускочком. Што се тиче зетско-ловћенских говора, Решетаровим описима прчањске и озринићке акцентуације придружили су се радови Васа Томановића о лепетанском говору и Михаила Стевановића о пиперском, као и сажетији али ипак врло садржајан преглед акцентуације у говору Враке од Драгољуба Петровића. Овамо, уосталом, треба прикључити и прилог Драга Ђупића о акценту именица у бјелопавлићком говору, а такође и чланак Наде Ловрић о акценту именица мушког рода у говору Матешева. Све су то значајни радови, чврсто постављени на тле синхроније, а у методолошком погледу усмерени на изношење систематике чињеница. Непосредне обрасце пружили су Решетарова књига о акцентуацији и рад Милоша Московљевића о ак-

центима поцерског говора — први рад те врсте потекао из Белићеве школе. Иза све те делатности стоје, као праузор, акценатске студије Буре Даничића.

Сви поменути радови о акцентуацији обухватају, бар у начелу, целокупну проблематику прозодијских алтернација у сваком од акценатских типова у свим врстама променљивих речи. Међутим, у погледу лексичког градива ти се радови у знатној мери разликују. Стевановић настоји да наброји, у главним цртама, лексеме које припадају датом акценатском типу; њему се донекле приближавају Станић и Ловрићева, док се остали служе диференцијалним методом, наводећи углавном оне речи чији акценат не одговара Даничићевом. Тежња да се пружи комплетна слика је, наравно, веома корисна, нарочито зато што се у набрајању налазе позитивне потврде да одређене лексеме постоје у говору. Ипак, у негативном случају, кад нека лексема није укључена у списак, читалац остаје у недоумици да ли је то знак да је у говору нема, или је реч о пишчевом пропусту (одн. о схватању да спискови те врсте не морају бити исцрпни). Вредност таквих набрајања била би повећана кад би се додала и изричита обавештења о томе којих лексема из Даничићевог списка нема у датом говору. То би, уосталом, представљало и допринос лексичкој географији, код нас засад веома неразвијеној (збирке народних речи по правилу садрже само позитивне податке, а изолексе се могу тачно оцртати само на основу комбинације позитивних и негативних података из разних говора).

Одређену разлику између акцентолошких монографија стварају и осврти на стање у другим говорима, на основу постојећих студија. Неки од аутора нису давали такве осврте, док су то други чинили у различитој мери. Код Вуковића ти осврти сачињавају знатан проценат у укупној количини текста (Вуковић, уосталом, има и понеки екскурз у дијахроничну проблематику). Систематско поређење са другим говорима могло је бити рационално у доба док су на располагању стајале само малобројне друге монографије; данас би такав поступак веома проширио излагање и, у вези с ограниченошћу средстава за штампање, објективно би смањио могућност да се у другим радовима објаве *нови* подаци. Ипак, у посебним случајевима утврђивање раније неуочених изоглоса или лингвогеографско тумачење настанка појава може бити добродошло.

Томановићева монографија, у којој је таксономијски оделљак најкраћи, одликује се двема особеним вредностима: аутор залази у паралингвистичке појаве из области узвика и интонације (таквих сведочанстава у погледу српскохрватског језика иначе готово и нема), и осим тога подробно анализира акценат романских позајмљеница, утврђујући правила о зависности између гласовног склопа италијанских речи и акценатског лика истих лексема као позајмљеница у лепетанском говору. Најзад, Станићева студија, више него иједна друга, посвећује пажњу

феноменима проклизе, енклизе, контекстуалне дезакцентуације и акцентских девијација емоционално и експресивно условљених.

У скоро свим наведеним радовима аутори описују свој матерњи говор; једино се Ђупић и Петровић баве говорима у суседству завичаја. Такво је стање корисно са гледишта аутентичности грађе, као и њеног потпунијег обухвата: истраживачу који долази издалека може се догодити да не запази поједине особености говора, нарочито ако су у питању појаве на које постојећа литература није скренула пажњу. С друге стране, догађа се понекад и то да описивач матерњег говора не осети потребу да истакне неку његову особину, толико му она изгледа природна и обична.

Најважнији корпус радова о говорима у Црној Гори сачињавају монографије посвећене искључиво или претежно „осталим“ дијалекатским особинама, онима ван сфере акцентуације. Говорима источнохерцеговачког дијалекта баве се Јован Вуковић (пивски и дробњачки), Милија Станић (ускочки) и Мато Пижурица (колашински), а зетско-ловћенским говорима Михаило Стевановић (појас од зетске равнице до Васојевића, с тежиштем на Пиперима), Бранко Милетић (црмнички говор), Митар Пешикан (Цуце, Бјелице, Загарац, Комани, Љешанска нахија), Лука Вујовић (Мрковићи) и Драго Ђупић (Бјелопавлићи). Нешто су краће студије Данила Вушовића о говору никшићког краја (источнохерцеговачки дијалекат) и Драгољуба Петровића о говору Враке код Скадра (у три дела, зетско-ловћенски), као и Данила Барјактаревића о бихорском говору (тај је рад показао да Бихор треба издвојити из зетско-ловћенског дијалекта, будући да има ијекавско-екавску замену јата, исту као и суседни пештерски говор са друге стране републичке границе). Територије чији су говори описани у тим радовима у просеку су пространије него у акцентолошким студијама. Сваки пут се обрађује говор по једног предела, обично једног племена или групе племена, а изостају описи ограничени на један месни говор, који би били пандан акцентолошким студијама о пљеваљском и лепетанском говору. Ово даје повода за свођење неких методолошких искустава. Показује се да обухватање већег подручја није без опасности, нарочито ако су разлике међу говорима знатне. Истраживач полази од говора који најбоље познаје и може се догодити да посебности осталих говора остану у сенци. То се може избећи само систематским проверавањем сваке појединости из описа у свим обухваћеним пределима, онако како је то чинио на пример Пешикан.

У већини случајева ауторима монографија проучавани говор је био матерњи. Међутим, Пижурица, Ђупић и Петровић описивали су говоре у близини своје постojбине, Вујовић је обрадио врло специфичан говор, знатно различит од онога у ње-

говом завичају, док је Милетић био екавац родом из источне Славоније.

Набројена дела се одликују диференцијалним приступом, који и иначе господари у српскохрватској, а нарочито у штокавској дијалектологији. По правилу није излаган гласовни и граматички систем у целини, већ су бележена одступања од норме књижевног језика, чиме се расправе ослобађају излишних тврђења и битно скраћују. Полазну основу за извођење гласовних ликова даје стање у књижевном језику, или неко не увек прецизно дефинисано старосрпскохрватско или прасловенско стање, а понекад се та два приступа преплећу. Излагање је усредсређено око судбине појединих гласова из некадашњег система и око типова гласовних промена (асимилације, дисимилације итд.). Уз то су поглавља о фонетици конгломерати података о живим гласовним појавама и о лексикализованим или морфологизираним траговима давнашњих, не увек чисто гласовних процеса. Такав еклектизам само на први поглед може изгледати неоправдан; проучаваоци су у ствари ишли путем који одређују саме појаве. Правилна једнозначна комуникација писца са читаоцем нигде није угрожена. У еластичне оквире прихваћеног методског поступка лако се уклапају подаци друкчије природе од оних који су већ давани у литератури. Ипак, остаје да понекад зажалимо што нису изведени на чистину структурални односи, нпр. у погледу дистрибуције фонема. Узалуд ћемо, на пример, у таквим делима тражити спискове постојећих и неприхватљивих консонантских и вокалних група, или констатацију да консонанти *ć*, *ž* и *s* не могу стајати на крају речи, а вокал *ä* у иницијалном положају. У фонетику су обично уврштени и подаци о алтернацијама, које по правилу нису посматране као део система морфолошких средстава. С друге стране, било би претерано рећи да иза таквог игнорисања структуралних аспеката стоји неки изграђен младограматичарски идејни став. Писци монографија нису били доктринари. Оно што су могли објаснити гласовним законима или аналогijом, они су тако и објашњавали, а све што није могло добити такво објашњење, просто је констатовано као чињеница, или као одступање од правила („у примеру X стари глас A дао је B“). Међутим, у морфологији је поступак друкчији: излагање налази чврст ослонац у парадигматским категоријама, тако да отпада потреба за експлицитним поређењем са стањем у књижевном језику. То је поређење ипак по правилу имплицитно присутно и огледа се у избору чињеница које ће се поменути. Појаве у којима нема разлике према књижевном језику обично остају непоменуте, уз подразумевање да ћутање означава управо непостојање такве разлике. Додуше, има случајева кад би било корисно нагласити да се у описиваном говору не јавља нека особеност констатована у суседним пределима. Осим тога, догађа се да останемо без података који би осветлили структуру говора. Често није разјашњен однос из-

међу инфинитива и конструкције *да* + презент, на пример у футуру, а понекад остајемо у недоумици о томе да ли инвентар глаголских облика обухвата плусквамперфект, футур егзактни, други потенцијал или прилог времена прошлог. Обавештења о синтакси по правилу су мање систематична, а приступ је, као и у морфологији, најчешће дескриптиван. Опisuју се, у синхроничном пресеку, постојеће конструкције или употреба облика, а не говори се о променама, као што је обично случај у поглављима о фонетици. Све те недоследности имају корен у особеностима самих појава у свакој од поменутих области. Донекле се тако може објаснити и скоро потпуно занемаривање творбе речи. Разлике на овом подручју међу говорима који сачињавају језгро штокавштине нису велике. Ипак, ограничена варијација која постоји заслужује да буде фиксирана.

У монографијама нису ретки ни експликативни захвати, најчешће са дијахроничним премисама. У погледу ширине примене таквог поступка има знатних разлика међу појединим проучаваоцима.

Изнесена слика одговара пракси Белићеве и постбелићевске школе и заступљена је и у дијалектолошким радовима из других предела, тако да се горње излагање — као и понека друга у овом реферату — односи уопште на дела из тога циклуса. У крајњој линији, изворе методологије целе те разгранате делатности треба тражити у Белићевим схватањима и у његовим раним делима. Белић је био присталица прикупљања што обимнијег материјала, и то у неусиљеним разговорима, који једини гарантују спонтаност и аутентичност података. Отуда су и дијалектолошки послови његових ученика и следбеника крцати солидно забележеном грађом и слободни од вербализма и испразних конструкција. Сваки проблем мора бити осветљен довољним бројем примера, а генетско и структурално тумачење утврђеног стања не спада у обавезне задатке истраживача. Однос између количине података и обима текста је повољан; у томе су нарочито далеко отишли неки од аутора из генерације која је ступила на сцену после II светског рата. Белићу је било туђе скупљање грађе по упитнику, он је — не сасвим без разлога — сматрао да се на такав начин могу добити и нетачни подаци. Отуда су и Белићеви следбеници избегавали тај метод, што се неповољно одразило у описима говорâ на пространијим територијама. У том погледу издваја се као добар пример Пешиканова монографија, у којој има материјала такве врсте, али се то увек посебно истиче (ознаком *q* уз регистровани пример).

Вушовић, Пижурица, Пешикан, Петровић и Барјактаревић укључили су у своје монографије осврте на акцентуацију, задржавајући се поглавито на акценатским алтернацијама и на оним лексемама чији акценат не одговара Даничићевом. Ако ова акцентолошка поглавља ставимо уз бок помињаним радовима посвећеним искључиво акцентуацији, показаће се да су од под-

робније описаних говора једино црмнички, мрковићки и донекле бјелопавлићки остали без акцентолошке обраде. У вези с начином приказивања акцентуације треба издвојити метод Митра Пешикана. Тај се аутор одликује способношћу апстракције и смелошћу да употребом симболике учини излагање прегледнијим. Уз то је он унапредио учење о акценатским типовима, идући и знатно даље од Решетарових увида из 1900. године, за којима је касније пошао Ружичић и, донекле, Вушовић. Као што је у своје време чинио Решетар, и Пешикан се користи појмовним апаратом разрађеним у светској науци, од оне о старогрчкој до оне о руској акцентуацији. Ти научници посматрају, на пример, генитив *кључа* и сличне облике као наглашене на наставку, чиме се отвара пут јасном уочавању разлика између окситонираних и баритонираних парадигми, као и оних са покретним акцентом. Ако се, пак, по угледу на неке друге истраживаче, задовољимо Даничићевим типовима као полазиштем, ствара се оптичка илузија да је однос *кључ*: *кључа* алтернација исто колико и однос *нбс*: *нбса* и не стиже се до сазнања да је *кључ*: *кључа* аутоматски однос, диктиран ограничењем фонолошких могућности (у једносложним речима не могу стајати узлазни акценти, што искључује форме као **кључ*).

И синтакса је веома добро заступљена у студијама о говорима Црне Горе. Скоро све поменуте монографије садрже простране одељке о синтакси; код Станића и Милетића таква поглавља чак знатно премашају обим од сто страна. Сличним обилем синтаксичке грађе одликују се још свега две монографије о другим српскохрватским говорима. Ово треба истаћи нарочито зато што је теренско истраживање синтаксе по правилу теже од прикупљања обавештења о осталим областима језичке структуре. Не само што се до жељеног податка долази на много приметнији начин, него је и интерпретација грађе суптилнији посао. Иначе, синтакса је област у којој има највише разлика међу истраживачима у погледу избора проблема којима ће се посветити пажња. Отуда су описи синтаксе међу собом само ограничено упоредиви; на основу њих често је тешко повући изоглосе.

У методолошке квалитете Милетићевог рада о црмничком говору спадају и употреба палатографије (при опису изговора *ć* и *л*) и утврђивање закона супституције италијанских и турских фонема у позајмљеницама.

Од свих проучавалаца црногорских говора методски најиновативнији био је Пешикан, који је у готово свакој области језичке структуре изашао са новим дескриптивним решењима. Као илустрацију истичем његове спискове лексема с разноврсним особеностима, затим анализу употребе глаголских облика у неколико типова причања и реконструкцију релативне хронологије четири гласовне промене у речима са кратким јатом.

Описујући говор Браке Петровић се суочио са посебним проблемима који су захтевали примену специфичних метода. Реч је о скупини старих исељеника, сачуваној у виду језичке енклаве у средини другог народа. Отуда истраживање тога говора иде у исти ред са проучавањем крашованског, галипољског, сентандрејског, градишћанског, молиског и других сличних говора. Међутим, једини начин да се дође до података о врачанском говору био је да се испитају повратници пресељени у Југославију око 1933. године. Такав се метод сме примењивати само уз крајњу опрезност. Морају се путем поређења и анализе грађе из више извора издвојити наноси из средине у којој пресељеници сада живе. Петровић је то с успехом учинио и тако спасао од заборава један говор који је на умору. Његов је задатак био унеколико сличан ономе при испитивању говора Галипољских Срба, али још тежи, будући да су Галипољци после I светског рата насељени у Печчеву као компактна група.

Наука располаже и низом краћих описа појединих говора. Тако је, из области источнохерцеговачког дијалекта, Душан Достинић писао о говору северозападне Боке, а Драгољуб Петровић о гласовним цртама ровачког говора, а такође и пјешивачког. Са подручја зетско-ловћенског дијалекта имамо нпр. прилоге Мјечислава Малецког о цуцком говору, Драга Ђупића о говору зетске равнице, Момира Секулића о бјелопољском, Драгољуба Петровића о цеклинском, као и о говору Броћанца код Никшића. Овакви радови не исцрпљују своје теме, али доприносе попуњавању празнина у познавању чињеница.

Врло су садржајни и понеки сажето писани извештаји о теренским истраживањима, нпр. Петра Ђорђевића о плавско-гусињском говору и Радомира Алексића о спичанском. Наравно, овде није место за набрајање свих краћих извештаја у којима се могу наћи корисни подаци.

Нису ретки ни радови посвећени појединим језичким проблемима. Тако је нпр. Радосав Бошковић дао значајан прилог о судбини гласа *x* у Црној Гори, Лука Вујовић се бавио генезом поремећаја глаголске рекције и пореклом мрковићких екавизама, Митар Пешикан је такође проучавао замену јата у том говору, Драго Ђупић је разматрао јекавско јотовање лабијала, Александар Младеновић и Драгољуб Петровић су претресли питања везана за чување полугласа, Мартин Цамај је анализирао појаве интерференције албанског језика у фонетизму црногорских говора, а Драгољуб Петровић се осврнуо на акцентуацију Луштице и Кртола, као и на ону у пјешивачком говору. Исти је аутор писао и о судбини консонантских група типа *sz* у зетском и другим говорима, а Мато Пижурица о употреби падежа у ровачком говору. Овакви прилози доприносе многостранијем сагледавању језичких чињеница. Њихова методологија често се не разликује од оне у монографијама. Ипак, видљиво је јаче интересовање за дијахронију. Бошковићева расправа о консо-

нанту *x* издваја се аналитичком оријентацијом и дискурзивним начином излагања, Цамај се служи методом поређења фонолошких система двају језика, Младеновић и Петровић изводе данашњу ситуацију из основног штокавског система, док се Вујовићеви радови одликују смелим упуштањем у проблеме давне прошлости.

Најстарији структуралистички осврт на говоре у Црној Гори потиче од великана прашке фонологије, Николаја Сергејевича Трубецког, који је у *Grundzüge der Phonologie* (1939) приказао вертикални четвороугаони систем говора са *ä* као рефлексом полугласа. Александар Белић је у књизи *О језичкој природи и језичком развоју* преузео ту анализу. Павле Ивић је у својој дијалектологији из 1958. одредио структуру прозодијских, вокалских и консонантских система у неколико предела у Црној Гори, док се Пер Јакобсен позабавио фонолошким системом говора Катунске нахије, ослањајући се на податке са Цетиња, из Његуша и из околине Чева (разлике између говора тих места нису показане). Међутим, најкрупније остварење на овом пољу су детаљни фонолошки описи седам месних говора у Црној Гори у књизи *Фонолошки описи српскохрватских/хрваткосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом*. Ту се структурални метод удружује с методом лингвистичке географије: описи су сви рађени на основу грађе скупљене по истом упитнику, уз примену истих методских начела и истих техничких решења, тако да су међусобно потпуно упоредиви, исто као што су упоредиви с описима говора у осталим српскохрватским подручјима. Уз инвентар фонолошких јединица и преглед њихове дистрибуције сваки опис садржи и податке о пређеном развојном путу од изходног старосрпскохрватског система до данашњег стања. У својој врсти, то је дело којем нема преседана у светској лингвистици. Сам фонолошки метод у њему је подешен тако да буде што једноставнији, што прозачнији. У настојању да дело остане што приступачније што већем броју будућих поколења лингвиста, избегавало се све што би било везано за једну одређену школу мишљења у фонологији и што би могло застарети у вези с евангуалном судбином такве школе у будућности. Обухваћени су говори Радовића (Кртоле), Режевића (Паштровићи), Горане (Мрковићи), Његуша, Голубоваца (Зета), Требаљева (код Колашина) и Анцелата (Васојевићи); аутори су Драгољуб Петровић, Драго Ђупић и Павле Ивић. На жалост, у Општесловенском лингвистичком атласу, па према томе и у *Фонолошким описима*, заступљен је само један говор источнохерцеговачког дијалекта на тлу Црне Горе, и то требаљевски, који се налази на самој дијалекатској граници. Тако су остали без описа ванредно значајни говорни типови око дурмиторског масива и у никшићком крају. Место њих укључен је сличан говор у Јасенику код Гацка. Осим

тога, у описима се понегде јављају непотпуности везане за ограниченост грађе скупљане за Општесловенски лингвистички атлас. Срећом, та је грађа врло обимна, тако да празнине у описима нису велике.

Црна Гора је заступљена са три пункта (Бајице, Вasoјевићи, Пива) у студијама Ванде Помјановске о диференцијацији јужнословенских говора у погледу творбе именица. Те су студије досад једини опсежнији лингвогеографски радови у којима се јужнословенско језичко подручје посматра као целина и уједно најважније досадашње остварење у лингвистичкој географији српскохрватског језичког земљишта. Уз излагање засновано на обилатом материјалу приложено је преко осамдесет географских карата. Ауторка је посебно инсистирала на различитој мери повезаности појединих језичких односно дијалекатских области. Примењене су методске тековине пољске дијалектолошке школе Витолда Дорошевског. У складу с тим, у први план интересовања стављена је творба речи, а уз то се стално оперише бројчаним показатељима. Ти показатељи одређују говорима у Црној Гори место међу типичним штокавским дијалектима. У неупоредиво мањим размерама, али исто тако адекватно, употребљен је лингвогеографски метод у Пешикановом прегледу црногорских говора из 1970. и у чланку Асима Пеца о појавама прелазности у говорима северозападне половине Црне Горе.

Црногорски говори су заступљени и у четири шира подухвата на пољу лингвистичке географије: у Српскохрватском језичком атласу, Општесловенском лингвистичком атласу, Општеркарпатском дијалектолошком атласу и Лингвистичком атласу Европе. Све су то велика колективна дела од огромног научног значаја. Наравно, удео података из Црне Горе (и број испитаних пунктова у Црној Гори) утолико је мањи уколико се ради о пројекту пространијег формата. Ипак, српскохрватски језички атлас ће са својих педесетак пунктова у Црној Гори дати драгоцен допринос лингвистичкој географији овог подручја и, кад се објави у потпуности, у главним цртама ће задовољити потребе на том пољу. На жалост, сви ови подухвати, иако зачети поодавно, још увек су у фази припрема. Практично још ништа није објављено.

Општини прегледи особина говора у Црној Гори и њихове рашчлањености налазе се у свим приручницима о српскохрватским дијалектима, а такође и у чланку Бошковића и Малецког о говорима Старе Црне Горе, у прилогу Луке Вујовића за прво издање Енциклопедије Југославије (о зетско-ловћенском дијалекту), у поменутом Пешикановом чланку из 1970. и у његовом новијем раду из 1979 (та два рада на срећан начин сумирају најважнија досадашња знања о црногорским говорима; за друге области српскохрватске језичке територије не располажемо таквим прегледима).

Остаје нам да се осврнемо на питање дијалекатске лексике. Подручје Црне Горе не може се похвалити подробним дијалекатским речницима попут косовско-метохијског Глише Елезовића или чакавских Блажа Јуришића и Храсте-Шимуновића. Ипак, помињане монографије Јована Вуковића о пивско-дробњачкој акцентуацији, Тома Брајковића о перашком говору и, нарочито, Пешиканова о средњокатунско-љешанским говорима садрже значајне збирке речи. У Ћупићев опис бјелопавлићког говора уврштени су и спискови романизама и турцизама, а Томановићева разматрања акцентуације италијанизама у лепетанском говору и Милетићево проучавање гласовних супституција у црмничком говору ослоњени су на пажње вредне збирке позајмљеница. Краће спискове романизама и турцизама налазимо и код Вушовића. И Вујовић је у опису мрковићког говора дао само ограничену речничку грађу, али ју је рашчланио и на примерима показао карактеристичне слојеве вокабулара (словенске архаизме, романизме, турцизме, албанизме). Међутим, далеко више лексичког материјала ушло је, у виду бројних и богатих збирки речи, у *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, који издаје Српска академија наука и уметности. Најзад, литература о језику писаца као што су Његош, Љубиша или Миљанов, укључујући ту и коментаре стихова и анексне „речнике мање познатих речи“, посредно даје драгоцену обавештења о речничком благу и фразеологији значајних говора тих писаца. То, уосталом, вреди и за друге њихове језичке особине, о којима се такође доста писало.

Велику пажњу науке привукли су романски, најчешће италијански лексички елементи, нарочито у говорима Боке Которске. Васо Томановић се таквим посуђеницима бавио у више махова (он и иначе има већи број радова о лексички, претежно бокељској, са занимљивим идејама о значењско-гласовном укрштању лексема). Ипак, средишње место у овој области припада двама књигама: Срђан Мусић је изнео грађу из северозападне Боке, а Весна Липовац-Радуловић из југоисточне. Оба та дела су у основи организована на сличан начин. Излагање грађе има форму речника, а све су речи акцентоване локалним акцентима и пропраћене етимологијом. Ипак, видљиве су и знатне разлике. Пре свега, речник Весне Липовац-Радуловић садржи много више речи него Мусићев, у складу са чињеницом да је италијански утицај дубље продро у крајевима са претежно католичким становништвом него у онима са претежно православним, у којима је уз то млетачка владавина краће трајала. Осим тога, Липовац-Радуловић илуструје употребу сваке речи реченицом-примером, док Мусић код многих лексема наводи литературу о њиховом пореклу и распрострањености. Уз то је Мусићев критериј изоштренији; Липовац-Радуловић уноси понекад, додуше ретко, и речи са словенском, грчком или чак мађарском етимологијом. Најзад, у Мусићеву књигу је укључена

и обимна студија која садржи преглед историјских услова за продирање романизацијама и етапа тога продирања, затим семантичку класификацију романизацијама и анализу њихове гласовне, морфолошке и синтаксичке адаптације у говору који их је преузео. Ове две књиге јединствене су у српскохрватској дијалектологији. Одговарајућег дела нема чак ни у литератури о говорима у Далмацији и Истри, где италијански утицај на много места у најмању руку није био слабији него у Боки.⁵

Турцизмима у Црној Гори истраживачи су посветили далеко мање пажње него романизацијама. Можда су на ову разлику утицали емоционални моменти, а свакако је играло улогу и боље познавање италијанског језика него турског и неједнака приступачност литературе о тим језицима. У сваком случају, остаје задатак да се савесно прикупи и лексика примљена из турског, а такође и она, додуше знатно малобројнија, која потиче из албанског језика.

Радови о специјалној (тематској) лексичкој сразмерно су добро заступљени на црногорском подручју. Овамо спадају компаративно заснована расправа Ивана Поповића о гентилној терминологији код Црногораца и Албанаца, веома детаљни прилози Мата Пижурице о сточарским и сродним терминима, углавном у ровачком и оближњим говорима, затим сличан рад Јелисавете Суботић о кривошијском говору и чланак Благоја Марковића о терминологији друштвених игара у говору Враке. Овакви су радови драгоцени путокази за даља истраживања. Требаће, међутим, учинити озбиљан напор да прикупљање грађе не закасни за процесом постепеног ишчезавања дијалекатског блага.

Закључујући, можемо констатовати да се потврдила тачност претпоставке изнете на почетку овог излагања. Проучавање говора у Црној Гори не издваја се ни усмереношћу ни методологијом из општијих оквира српскохрватске, а посебно штокавске дијалектологије. Истовремено, мора се истаћи да у тако постављеним оквирима то проучавање предњачи у многим погледу.

⁵ Наравно, италијанизацијама има много у свим збиркама речи и дијалекатским речницима из приморских крајева Хрватске, али нема књиге која би била посебно посвећена посућеницама из италијанског. Делима С. Мусића и В. Липовац-Радуловић највише се приближавају две студије које се углавном тичу сплитског говора: Радован Видовић, *О фреквенцији романског лексика талијанског (млетачког) поријекла у сплитском чакавском говору*, Чакавска рич 1973/2, 5—122, и Јасна Гачић, *Романски елементи у сплитском чакавском говору*, Чакавска рич 1979/1, 3—54 и 1979/2, 107—155.

Pavle IVIĆ, Beograd

ON THE LINGUISTIC METHODS APPLIED IN THE STUDY
OF THE DIALECTS OF MONTENEGRO

Summary

In the existing scholarly literature the dialects of Montenegro have been dealt with in more detail than those in other parts of the Štokavian territory. Most investigators belong to the linguistic school of Aleksandar Belić. The majority of them described their native dialects. As to the methodology, their work does not differ from that in other parts of the Štokavian area. As a rule, the material was recorded during many hours of free conversation, without recurring to questionnaires. The findings are almost always presented in detailed monographs on local dialects. Several monographs are devoted exclusively to the accentuation. They contain information on the accentual patterns in morphological paradigms as well as lists of lexemes whose accent does not correspond to that in the Standard language. In other monographs, too, the approach is basically differential. The gramatical and phonological systems are not described in full, only the deviations from Standard Serbocroatian are noted. In chapters concerning phonology the historical method dominates. The authors derive the existing situation from the Proto-Slavic or the Old Serbocroatian one. In chapters dealing with morphology this occurs less frequently. The inflectional paradigms furnish a convenient axis for the organization of presentation. This practice may be inconsistent, but it is congruent with the nature of the material. However, it is a pity that sometimes the structural characteristics of the dialects have not been clarified. The main value of most monographs lies in the wealth of reliably recorded data.

The most important contribution to structural dialectology is found in the book *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, Sarajevo 1981, which includes phonological descriptions of seven local dialects in Montenegro. In addition to information on the inventory and the distribution of phonemes and prosodies, each description contains a systematic account of the diachronic origins of these units.

In the works published so far the method of linguistic geography was applied rather infrequently, but the dialects of Montenegro are represented in four linguistic atlases now being prepared (Atlas of Serbocroatian Dialects, General Slavic Linguistic Atlas, Atlas Linguarum Europae, General Carpathian Dialect Atlas).

